

полки на чолі з полковниками І. Богуном, І. Сірком та самопроголошеним гетьманом І. Безпалим, підтримувані російським воеводою Г. Ромодановським, розгромили гетьманські війська І. Виговського. Очевидно, що такої поразки І. Виговський не зазнавав.

Не зрозуміло, чому автор одну з назв сусідньої держави (яка, до речі, зустрічається у тогочасних документах) в деяких випадках бере в лапки, а в інших — ні. Наприклад, на с. 19 читаємо: “Східний кордон, який розмежовував Україну і “Московію” (?!), було більш-менш встановлено”, на с. 73 зустрічаємо такий текст: “Прозорий кордон між Україною й Московією”.

Очевидно, слід було упорядкувати датування різних подій, що наводяться в книзі. В одних випадках вони подаються за старим та новим (у дужках) стилями. В інших — лише за одним з них. Можливо, потрібно було б більшу увагу звернути на цитування окремих документів XVII—XVIII ст., які наводяться то мовою оригіналу, то перекладаються сучасною українською мовою (див. цитування на с. 23 та 27).

Незважаючи на всі зазначені недоліки й недоробки, рецензована праця є завершеним оригінальним науковим дослідженням з історії України нового часу. Автор заповнює ту лакуну, яка в силу різних причин не досліджувалася протягом багатьох десятиліть. Адже ще у 20-х рр. нашого століття відомий історик О. Терлецький відзначав, що “історія Української держави козацької доби дуже мало досліджена, особливо устрій цієї держави”. Вважаємо, що О. Гуржій своєю книгою зробив вагомий вклад у сучасну історичну науку.

В. І. НАУЛКО (Київ), Т. В. ЧУХЛІБ (Київ)

НАРИСИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ

Коллективна монографія. Відп. редактор В. Г. Сарбей.

К.: Інститут історії України НАНУ, 1994. — 189 с.

На межі XVIII—XIX ст. в Україні розпочався новий національний рух, який поступово наростав, збагачувався й викристалізовувався ідейно, набував сталіших організаційних форм, ставав масовішим і, зрештою, завершився Українською національно-демократичною революцією 1917—1918 рр. Цей визвольний рух називаємо новим, оскільки в тогочасних історичних умовах він набував іншої якості, запліднювався оригінальними суспільно-політичними демократичними ідеями, які тоді ширилися, передусім у західноєвропейських країнах (хоч, зрозуміло, на ньому помітно позначилися історичні традиції національно-визвольної боротьби українського народу попередніх віків).

З історії українського національного руху XIX — початку XX ст. підготовлено й видано чимало публікацій джерел та праць різного характеру. Це — спогади, щоденники, епістолярна спадщина, автобіографії, документальні матеріали, монографії, статті, повідомлення та ін. Особливо активно й плідно досліджувалася вказана проблема в перші два десятиліття та в 60-ті роки XX ст. Ще більше поживалися конструктивні наукові пошуки в цій ділянці історичного пізнання після здобуття Україною незалежності. Однак у публікаціях джерел і наукових працях переважно йшлося про окремі періоди, сюжети, явища, організації й діячів українського національного руху. Спроб подати узагальнюю-

чу, повну картину його було небагато. Тому ініціатива групи авторів продовжити зусилля в цьому напрямі заслуговує цілковитого схвалення.

Книга, про яку йдеться в даній рецензії, надрукована малим тиражем (200 прим.), а тому слід, на нашу думку, поінформувати читачів про її зміст і водночас відзначити як здобутки авторського колективу, так і його прорахунки.

Вибір структури монографії, очевидно, значною мірою був зумовлений станом наукової розробки проблеми, видавничими можливостями Інституту історії України НАНУ та сферою творчих інтересів авторів. Тому книга більше нагадує проблемний збірник статей, ніж нарисовий твір, який вимагає більш повного й системного висвітлення масштабного і складного історичного процесу.

Монографію відкриває коротенька передмова відповідального редактора В. Г. Сарбея, який кваліфікував представлену на суд читачів працю як “першу спробу узагальнення історії українського національного руху (переважно в хронологічних межах XIX — початку XX ст.)”. (На нашу думку, треба було написати більш точно: “одна з перших спроб”). Тут же відзначено, що автори прагнули висвітлити проблему в “цілком розважливому “академічному” стилі”. Заслуговує на увагу висловлена в передмові думка про те, що український національний рух нового часу мав культурно-освітній і суто політичний струмені, які “розвивалися в тісному взаємозв’язку — то відокремлено, то зливаючись один з одним”, що одні українські діячі “задовольнялися культурно-просвітницькою роботою і вважали її найдійовішим знаряддям поширення і зміцнення національної самосвідомості”, а інші хотіли “боротися за національне визволення народу політичними методами — аж до революційних”.

Текст книги розділено на три частини. Перша з них озаглавлена так: “Передумови з найдавніших часів і рушійні сили українського національного відродження періоду кінця XVIII — початку XX ст.”. Її відкрив нарис Л. Г. Мельника про становлення національної символіки українського народу. Використавши наявні в літературі відомості, автор популярно розповів про вживання як символів в Україні до 1918 р. гербів і прапорів з часів Київської Русі.

У наступному нарисі першої частини, який написала О. Ф. Скакун, простежується в історичному розрізі постановка ідеї національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці. Автор вказує на звеличення ідеї патріотизму в Київському літописі, полемічній літературі кінця XVI — початку XVII ст., на проповідь автономістичних ідей у козацько-старшинських літописах Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка, проголошення права українського народу на самовизначення й державний суверенітет у “Виводі прав України” П. Орлика, на уславлення боротьби українців за своє визволення, відстоювання рівноправних стосунків з іншими народами і засудження будь-якого приниження особи й етносу в “Історії русів”. Значне місце тут зайняло також розкриття змісту федералістично-демократичних концепцій розв’язання національної проблеми, які розробляли чи відстоювали діячі Кирило-Мефодіївського товариства, М. Драгоманов, І. Франко, С. Подолинський та ін. Останнє завершилося таким висновком: “Революційно-демократична і демократична думка в Україні на рубежі століть поставила проблему національної свободи і самоврядування на новий шабель, пов’язала демократизацію суспільства з розв’язанням національного питання, з автономно-федеративним державним устроєм”.

Наприкінці нарису проаналізовано програмні вимоги з національного питання українських партій соціал-демократичного і демократичного спрямування. Особливий акцент зроблено на обґрунтуванні М. С. Грушевським ідеї національно-територіальної автономії.

В нарисі О. Ф. Скакун, на жаль, не звернуто належну увагу на ідею державної самостійності України. Автор чомусь розглянула спочатку федералістичну позицію “молодих громад” 90-х років, а потім уже М. Драгоманова, С. Подолинського. Вона заявила, що І. Франко не поділяв вимоги самостійної України, що міркування про світову революцію було одним з надбань прогресивної думки свого часу, та ін.

Першу частину книги завершила наукова розвідка В. Г. Сарбея. Спочатку в ній витлумачено поняття “етнічна”, “етнонаціональна” та “національна” самосвідомість. Далі автор змалював загальну картину процесу формування української національної свідомості (або ж загальноукраїнського національно-культурного відродження) на різних етапах: перший — рубіж XVIII—XIX ст. — приблизно до середини 40-х років XIX ст.; другий — 1845—1847 рр. — 80-ті роки XIX ст.; третій — 90-ті роки XIX ст. — 1914 р. — 1917 р. В. Г. Сарбей запропонував дати їм відповідно такі назви: дворянсько-шляхетський, різночинсько-народницький, загальнонародний. Ймовірно, що в зазначену хронологію періодів і особливо в їх назви науковці внесуть певні уточнення. На думку автора розвідки, особливістю другого етапу була політизація української національної самосвідомості (як і відповідного руху), а третього — “органічне поєднання національно-культурного напрямку з радикально-політичним”. В. Г. Сарбей розповів також про те, як на перших двох етапах частина української інтелігенції проймалася національною свідомістю, відзначив роль видатних (М. Костомаров, Т. Шевченко, В. Антонович, М. Драгоманов та ін.) й сумлінних рядових її представників у зростанні національної самосвідомості серед українського народу.

Наприкінці нарису автор акцентував увагу на піднесенні масової української національної свідомості на третьому етапі і на ролі в цьому спільних зусиль національно-культурних діячів усієї України (особливо М. Грушевського), різних українських наукових товариств, періодичних видань, політичних партій, загальних культурних акцій та ін. Можливо, В. Г. Сарбею не слід було перебільшувати внесок російської інтелігенції у формування української національної свідомості, імпульсу в піднесенні останньої від франко-російської війни 1912 р.; заслугоує уточнення його твердження, що на межі 50—60-х років XIX ст. “у Петербурзі розташувалися центральні організації загальноукраїнського національного руху”.

Друга частина монографії озаглавлена “Національне відродження в Україні XIX ст.”. Її започаткував нарис Л. Г. Іванової про перший етап українського національного руху. Автор проаналізувала його головні вияви і важливі фактори подальшого розвитку. Вона виклала відомості про збирання, систематизацію і публікацію в той час фольклорно-етнографічних матеріалів — духовних скарбів українського народу. Ця діяльність гуртувала передову інтелігенцію, а результати її ширили знання про минуле України, посилювали інтерес до нього, пробуджували патріотичне почуття, стимулювали розвиток літератури й історичних досліджень.

Дослідниця розповіла також про зростання потягу української інтелігенції до живого слова свого народу, про впровадження народної мови в літературу і творення літературної мови, про дискусії, в ході яких прогресивно мислячі письменники і вчені прагнули правдиво показати розвиток української мови в історичному аспекті, довести її багаті виражальні можливості і відстояти право її на вільне існування як у літературі, так і в інших сферах громадського життя.

Спинившись на розвиткові української літератури як вияві національно-культурного відродження, Л. Г. Іванова підкреслила, що в багатьох її творах пропагувалась ідея самобутності українського народу, оспівувалась його визвольна боротьба, висловлювалися глибокі пере-

живання за долю рідної землі в минулому й сучасному та ін. Заслугує на увагу ствердження автора, що в культурно-літературному процесі першої половини XIX ст. в Україні чітко простежуються національно-визвольні тенденції, що у формуванні етнічної свідомості з'являється нова риса — усвідомлення себе в історичному процесі як нації, що в національній свідомості української інтелігенції наріжним каменем стало усвідомлення цінності духовних витворів народної культури та себе як частини народу.

На жаль, у нарисі Л. Г. Іванової відсутній сюжет про ті дослідження з української історії, які були складовою частиною національно-культурного відродження.

Вважаємо, що після розвідки Л. Г. Іванової мав йти нарис про місце Т. Шевченка та Кирило-Мефодіївського товариства в українському національному русі та їх ролі у подальшому розгортанні його, бо коротенькі згадки про це в першій частині монографії є недостатніми.

Наступний нарис Н. А. Шип присвячено українському національно-культурному рухові в Наддніпрянській Україні у 60—80-х роках XIX ст. У ньому розповідається про Київську та Одеську громади, а саме про виникнення, склад, ідеологію, про провідних діячів та практичну діяльність цих організацій. Автор висловила ряд продуктивних думок. Зокрема, вона стверджує, що громадський рух мав не тільки культурницький, а й політичний характер, що передова українська інтелігенція усвідомила — національне відродження значною мірою залежить від радикальної демократизації суспільно-політичного ладу в Російській імперії, що українські діячі, позбавлені можливості вирішувати національне питання на державному рівні, відшукували різні форми і засоби консолідації сил у боротьбі за відродження нації, що рівень національної свідомості української інтелігенції зріс, розширився фронт її діяльності, спрямованої на пробудження національних почуттів у співвітчизників, що ця діяльність у той час відбувалася у складних умовах, оскільки царизм відкрито розгорнув наступ проти української культури і її діячів, що боротьба за здобуття національних прав українському народові ускладнювалася ще й різноголосицею в ідейних поглядах громадівців тощо.

Значну частину нарису зайняв виклад відомостей про розвиток в Україні історичних, мовознавчих, фольклорно-етнографічних досліджень, літератури, театрального, музичного й образотворчого мистецтва, преси та їхню роль у пробудженні національної самосвідомості, консолідації народу, у зміцненні підґрунтя для майбутнього самовизначення нації.

У розвідці Н. А. Шип, на жаль, не подано відомостей про Полтавську, Чернігівську, Харківську та Єлизаветградську громади. Ряд висловлених думок та деяких наведених фактичних даних вимагають уточнення й перевірки.

Завершує другу частину монографії нарис Ю. П. Лаврова, присвячений історії включення студентської молоді в український національний рух у 90-х роках XIX ст. Використавши нововиявлені документальні матеріали та спогади, дослідник детально описав виникнення, програмні ідеї й діяльність Братерства тарасівців, Молодої громади (Харків), Харківської студентської громади, розповів про процес об'єднання українського студентства, що виявилось в проведенні першого (1898 р.) та другого (1899 р.) загальноукраїнських студентських з'їздів у Києві, на яких було прийнято постанови, де порушувалася й проблема національного відродження України. Слушною є думка автора про те, що в ряді борців за національне й політичне відродження України Братерство тарасівців та інші осередки національно свідомих студентів-українців були необхідною проміжною ланкою, яка з'єднувала старе громадівство з новими українськими національними партіями, що виникли на початку

XX ст. Зрозуміло, що український національний рух 90-х років XIX ст. не вичерпувався діяльністю організацій студентів-українців, але інших сюжетів автор нарису не торкнувся, оскільки безпосередньо вони не зв'язані з його темою.

Частину третю книги озаглавлено “Піднесення українського національного руху під впливом демократичної революції 1905—1907 рр.”. Хоч назва цієї частини не зобов'язувала починати її нарисом про виникнення українських національних партій на початку XX ст., але для повноти висвітлення проблеми необхідно було це зробити.

Використавши архівні документальні матеріали, пресу, програмні документи, О. М. Фельков написав нарис “Селянство в українському національному русі”. Автор проаналізував аграрну й національну платформи в програмах УСДРП, Української демократичної партії, Української радикальної партії, Української народної партії і показав їх діяльність серед селян. Дослідник на основі фактичних даних зробив висновок, що в роки революції 1905—1907 рр. під впливом пропаганди й агітації українських партій політична і національна свідомість селян-українців зростає, про що свідчили присуди селянських сходів (вимоги автономії України, використання української мови в школах, органах влади й управління, судах та ін.), участь у роботі українських політичних партій, боротьба за скликання Українського селянського з'їзду і утворення Української селянської спілки, підтримка українських думських громад в I і II державних думах. Шкода тільки, що читач не довідається про динаміку рівня національної свідомості селян після 1907 р.

В. С. Горякіна підготувала розвідку про участь частини передової російської інтелігенції у виборюванні права українського народу на вільне вживання рідної мови, українську школу, пресу, книгу і т. д. Це — підготовка комісіями Академії наук Росії, Київського і Харківського університетів записок про доцільність відміни державних актів, спрямованих проти українського друкованого слова і всієї культури, рішення з'їздів учителів з пропозиціями запровадження викладання рідної мови в національних школах та ін. На нашу думку, автор дещо перебільшила прояви “відвертої солідарності російської інтелігенції з боротьбою українського народу за свободу рідної мови та культури”. До того ж, зважаючи на завдання книги, зібраний нею матеріал мав лягти лише сюжетом у нарис про боротьбу в той час саме інтелігентів-українців проти репресивної політики царизму щодо української культури. Ще одне зауваження: матеріал автором іноді викладено так, що невідомому може здатися, нібито В. Антонович, Д. Багалій, О. Лобода та ін. були російськими вченими, а М. Сумцова прямо названо російським професором.

У заключному нарисі третьої частини О. В. Лисенко подав чимало цікавих відомостей про виникнення, політичні умови існування та патріотичну діяльність українських “Просвіт” у Катеринославі, Києві, Одесі, Кам'янці-Подільському та інших містах Наддніпрянщини. Вони розповсюджували українські книги, журнали і газети, відкривали бібліотеки-читальні, організували лекції, музичні вечори, етнографічні свята, створювали свої філіали в містечках і селах та ін.

У нарисі (замість післямови) С. О. Єкельчика “Український національний рух: здобутки та перспективи досліджень” привертає увагу, передусім, розповідь про періодизацію цього руху в працях українознавців Західної Європи і США.

У цілому прорецензована книга є корисним виданням. Незважаючи на неповноту й наявні в тексті огріхи, вона сприятиме поширенню знань з історії українського національного руху серед широких кіл читачів, а вчених спонукатиме до більш глибокого дослідження складної українознавчої проблеми.

А. М. КАТРЕНКО (Київ)